

УДК 321-044

Мірошниченко Г. О.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ „ПОСТРАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА”

Аналізується новий тип держави, що виник на пострадянському просторі. Досліджується генеза та становлення цього феномена, вивчається його специфіка, особливості функціонування та перспективи. Розглядаються політичні еліти пострадянського простору, їх вплив на державно-політичний розвиток та життя суспільства, а також сутність приватизації часів перебудови та її довгострокові наслідки.

Ключові слова: пострадянська держава, посткомуністичне державне будівництво, приватизація, неопатримоніалізм, неформальні інститути, рентоорієнтована поведінка, демократизація, роздержавлення.

Мірошниченко А.А.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ „ПОСТСОВЕТСКОЕ ГОСУДАРСТВО”

Анализируется новый тип государства, который возник на постсоветском пространстве. Исследуется генезис и становление этого феномена, изучается его специфика, особенности функционирования и перспективы. Рассматриваются политические элиты постсоветского пространства, их влияние на государственно-политическое развитие и жизнь общества, а также сущность приватизации времен перестройки и ее долгосрочные последствия.

Ключевые слова: постсоветское государство, посткоммунистическое государственное строительство, приватизация, неопатримониализм, неформальные институты, рентоориентированное поведение, демократизация, разгосударствление.

Miroshnichenko A.

CONCEPTUALIZING „POSTSOVIET STATE”

The state type, which appeared in postsoviet area, are analyzed in the article. The genesis and establishment of phenomenon, its specificity, features of the functioning and prospects are studied. The article focuses on the political elite of postsoviet area, their impact on the public and political life and the development of society, the nature of the privatization of perestroika and its long term effects.

Key words: postsoviet state, postcommunist state-building, privatization, neopatrimonialism, informal institutions, rent-seeking behavior, democratization, debureaucratization.

Термін „пострадянська держава” отримав широкого застосування в перші ж роки після розпаду СРСР на окремі суверенні країни. І якщо в той час термін лише вказував на конкретну групу держав, що була об’єднана спільним культурним, політичним, історичним та економічним спадком, то с часом пострадянська держава стала самостійним концептом, який уже більш як на двадцять років пережив період розпаду Радянського Союзу і набув глибокого смислового навантаження, що включає

політико-режимні, економічні, міжнародно-політичні вектори, а також певний прогноз подальшого розвитку держави.

Це можна спробувати пояснити тим, що переважна більшість країн, що раніше належали до радянського блоку, розвиваються дуже повільно і досі залишаються на початкових етапах, оскільки більшість реформ так і не запрацювали. Вже третій десяток років вони живуть за рахунок „радянського спадку” – суспільство, держава та економіка спираються на інститути, збудовані силами радянської держави. Ця макроструктура визначає загальні контури нових держав, консервуючи їх у стані „пострадянськості”.

Існують великі розбіжності між типами політичних режимів країн пострадянського

простору, між типами їх економічних систем, але, незважаючи на постійне зростання цього різноманіття, пострадянський простір як певний політико-географічний регіон світу продовжує існувати. Головним доказом цього є однотипність внутрішньополітичних порядків, що має місце незалежно від якісних відмінностей політичних режимів. Навіть між середньоазійськими та східноєвропейськими державами дуже багато спільного, особливо якщо аналізувати їх крізь призму політичної економії, а не політичної модернізації та транзитології. Після розпаду СРСР суттєво змінилися лише зовнішньополітичні вектори, і ті – не всюди. Демонтаж „залізної завіси” та встановлення процедури вільних виборів не зробив з вчорашніх радянських республік сучасні демократичні держави.

Незважаючи на те, що існує широкий спектр типологізацій пострадянських політичних режимів, всі вони підпадають під одну загальну категорію – неопатримоніальні режими. Важливою характеристикою їх є те, що вони не розвиваються, а рухаються внікуди. Політичні лідери, як правило, не вибудовують певної схеми розвитку на майбутнє, не розпочинають докорінних серйозних реформ, а громадяни, в свою чергу, не чекають для себе ніяких позитивних змін (за винятком бурхливих спалахів суспільних очікувань у періоди кольорових революцій, що згасають у рекордно короткі терміни).

Постає питання: що ж такого знакового відбулося на території, яку в минулому займав СРСР, що всі країни, який би політико-режимний вектор вони не обрали, отримали „тавро” пострадянськості? Чим пояснюється таке розмаїття результатів режимних трансформацій останніх десятиріч? Чому переважна більшість транзитів так і не привела до демократії? А головне, які фактори, що мають відношення до характеру державності та державно-інституційної системи, пов'язані із загальними напрямком пострадянських політичних трансформацій та їх режимними результатами?

Ми пропонуємо сфокусуватись не на змінах в економіці, суспільстві або політичних режимах, а на державній інституційній системі країн пострадянського простору. Як політична система пострадянська держава являє собою певний набір формальних і неформальних інститутів, якими дуже легко маніпулювати олігархічним структурам. У 90-ті рр. ці інститути були побудовані або

скореговані останніми з метою контролювання приватизації, а потім і всього життя держави. Ці інститути умовно можна поділити на три групи за їх походженням:

- 1) радянський інституціональний спадок: формальні інститути: система трудових відносин, пенсійна система, система охорони здоров'я та освіти; неформальні інститути: патерналістські орієнтації по відношенню до держави, її очільників та окремих установ, тіньова економіка;
- 2) нові ринкові інститути, здебільшого формальні: приватна власність, ринки грошей та товарів, фінансова система;
- 3) нові квазіринкові інститути, здебільшого неформальні, що відбивають процеси адаптації економічних агентів до незручних інституціональних змін: бартер, ухилення від сплати податків, подвійна бухгалтерія тощо.

Таким чином, у інституціональному ракурсі пострадянська держава являє собою дивне поєднання двох основних систем – радянської та ліберально-західної. Соціалістичний спадок так і залишився напівзруйнованим, а нові моделі вільної економіки та державного адміністрування прижилися дивним візерунком, утвореним з несподіваних у нашому контексті фрагментів політичної системи західного типу.

В основі пострадянської держави лежить її неопатримоніальна сутність, що полягає у формуванні класу рентоорієнтованих підприємців, у злитті влади й власності, у використанні в приватних інтересах функцій держави та у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж у структуруванні політичного ринку [1].

Таким чином, увесь посткомуністичний процес державотворення можна розглядати з двох точок зору: з одного боку, як просування до раціоналізації, демократизації та лібералізації, а з іншого – як проведення тотальної індустріально-інфраструктурної приватизації та подальше консервування її результатів за рахунок контролю політичної влади.

Більшість пострадянських студій, як вітчизняних, так і з-за кордону, концентрували увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави як складної інституційної системи [2].

Неувага до прямої кореляції між суспільно-економічною та державно-інституційною системою призвела не лише до похибки в політичних дослідженнях, а й

до системних порушень у реформах епохи перебудови. Так, сутність дерегуляції була зведена до делегування функцій координації економіки від держави вільному ринку, нібито за прикладом успішних західних держав. Ці держави дійсно самоусунулися від контролю ринку, але вони не залишили його самому собі. Контроль за ринком та правилами гри в ньому був покладений на специфічні суспільні інститути, які сформувалися за довгий період за часів панування сильного державного механізму – іноді мова йде про декілька десятиріч, а іноді – про декілька сторіч. Такі неформальні інститути, як ринкові традиції, професійні асоціації та ін., встановлюють на ринку іноді більш жорсткі межі, ніж це може зробити закон. Крім того, пострадянські країни не мали сталої законодавчої бази регулювання економічної діяльності. Вважалося, що дерегуляція економіки є першою і обов’язковою вимогою за часів глобалізації, і пострадянські країни з готовністю поквапилися виконати цю вимогу. Але якщо придивитися до західних країн уважніше, то можна зробити висновок, що в умовах глобалізації державний контроль над економікою є не менш важливим, ніж раніше. Вільний ринок не може захистити себе самостійно, не може миттєво самоорганізуватися та відповісти на глобальні виклики. Участь держави стає життєво необхідною для всього суспільства, що було доведено К. Полані.

Таким чином, роздержавлення економіки доцільно в тих випадках, коли дозріли приватні некомерційні механізми, що здатні виконати функції суспільних інститутів. В іншому випадку неефективні інститути будуть замінені на ще менш ефективні [3].

Серед спільних рис для всіх пострадянських держав – високий рівень корупції в органах державної влади, зрощення влади і великого бізнесу, усунення суспільства від прийняття політичних рішень. Дослідники також відзначають той факт, що лідери більшості пострадянських країн орієнтуються на РФ, і не лише у зовнішній політиці, а й беруть з неї приклад у всьому, що стосується внутрішньої політики. Вони копіюють політичні рішення, стиль керівництва, електоральні стратегії тощо. Найяскравішим прикладом цього є Президент України В. Янукович з його орієнтацією на російського лідера. Справа не в тому, що політичний порядок РФ є зразковим, а в тому, що він є достатньо

ефективним для вирішення схожих політичних завдань.

Виникнення поняття „пострадянського” було покликано проголосити про початок певної паузи, про тимчасову констеляцію на геополітичних мапах, що концентрувалася навколо навколо ще зарядженого енергією простору, що раніше займав Радянський Союз [4].

Коли сьогодні певну групу держав називають пострадянськими, мова йде вже не про перехідний стан, а про сталу інституційну систему, яка сформувалася за останні двадцять років. У деяких випадках існують дестабілізуючі тенденції – сепаратизм, слабка законодавча база, звинувачення в авторитаризмі з боку світової спільноти, і взагалі деякі держави близькі до статусу „failed states”, але час визнати, що це не перехідний етап – держави вже відбулися, їх еліти сформувалися. Процес їх становлення вже завершений [5]. Тому термін „пострадянська держава” відображає не перехідний характер епохи, а у певному сенсі стабільну систему, яка закріпилася у часі та просторі. Основні питання, на які тепер належить дати відповіді, які специфічні характеристики роблять держави, що вийшли з радянського блоку, такими унікальними, не схожими на всі ті державні системи, що існували до цього, та які нові елементи створили необхідність у конструюванні нового концепту, нової категорії.

Як зазначає В. Гельман, для РФ та подібних їй інших посткомуністичних країн нереальними можна визнати як сценарії повернення до авторитарного політичного режиму, що існував в СРСР до перебудови, так і встановлення в більш-менш близькому майбутньому ліберально-демократичного режиму західного типу [6, с.64].

Дослідники цього регіону зосереджують свою увагу на швидких трансформаціях, що розгорнулися після 1989 року: на змінах політичного ладу, економічного ладу та у громадянському суспільстві. В цьому контексті зміни, що вже відбулися та ще відбуваються, важко назвати державним будівництвом – це, скоріше, демонтаж держави, роззброєння того Левіафану, яким вона була за радянських часів.

Теоретики держави схильні до ігнорування драматичних пертворень, що їх зазнає посткомуністична держава, і на те, які виклики ці перетворення ставлять перед існуючою теорією держави. Але існує багато прямих зв’язків між процесами державо-

творення та змінами у політичній, економічній і громадянській площинах [7]. Більшість дослідників зійшлися в тому, що всі пострадянські держави відчувають гострий брак державної могутності. Відбувся радикальний перегляд ключових державних агентів, згорнувся вплив адміністративної системи, інституціональна інфраструктура держави драматично погіршилася. Але й досі не сформульовано єдиного підходу стосовно розуміння всієї сукупності процесів державотворення після розпаду СРСР.

Х. Лінц та А. Степан вважають, що проблеми з запровадженням демократичного режиму пов'язані з феноменом слабкості держави: „Немає держави, немає демократії” [8]. У слабких державах істотним чином обмежені можливості держави із застосування силових методів примусу (administrative capacity), тому що конкуренти держави порушують монополію держави на застосування легітимного насильства. Крім того, слабкі держави не забезпечують верховенства права (Rule OF Law). Замість цього у неопатримоніальному суспільстві право слугує інструментом вилучення ренти та усунення конкурентів. Замість управління на основі права здійснюється управління за допомогою права (Rule BY Law) [1]

Посткомуністичний перехід в нашому регіоні мав здійснитися за чотирма основними напрямками: демократизація, маркетизація, укріплення системи державних інститутів та конструювання нової нації [9]. Всі чотири процеси надзвичайно тісно пов'язані між собою, але нас цікавить лінія підсилення державних інститутів. Для цього пропонуємо відстежити генезу пострадянської держави, яка ключовим чином вплинула на якість інститутів сучасних держав цього регіону. Провідну роль у цьому зіграв склад нового державного апарату, мотивація нових держслужбовців при виникненні пострадянської держави. Радянська еліта наприкінці 80-х років була зацікавлена у проголошенні переходу до ринкової економіки, звичайно, виключно з егоїстичних мотивів. Керівники підприємств не хотіли працювати під тиском планів, але після скасування планової системи нових, ринкових імпульсів не виникло. Таким чином, держслужбовці всіх рівнів розуміли перехід до ринкової економіки як зняття з себе відповідальності та як можливість спокійно працювати на себе. Така негативна мотивація переходу визначила криміногенність нового економічного середовища. Подальша лібералізація створила додаткові

умови для криміналізації, тому всі її „класичні ефекти”, такі, як розпродаж ресурсів, вивезення капіталів, шахрайські фінансові „піраміди”, прийняли майже відкриті форми. У пострадянській державі „свобода” та „власність” – синоніми. Той, хто має достатньо грошей, має свободу роботи все, що йому заманеться, а той, в кого немає нічого, позбавлений всіх прав.

Реальною метою політичних режимів на пострадянському просторі є забезпечення консервації підсумків індустріально-інфраструктурної приватизації 1990-х рр. та розподілу власності, встановленого нею. Також пострадянські режими покликані забезпечити основним бенефіціарам можливість продати активи за реальну ринкову вартість міжнародним корпораціям та легалізувати отримані кошти за кордоном, у країнах Заходу.

Неодноразово лунали звинувачення у бік західних консультантів пострадянських реформ, яким закидали вимоги радикальної відмови від держави. Але ситуація була протилежною – вони вимагали більш фундаментальної інституційної бази, ніж та, на основі якої здійснювалася реформа, тобто забезпечення нормальної роботи таких економічних інститутів, як банки, біржи, податкові служби, ценові, кредитні, вексельні механізми тощо, а також забезпечення чіткої роботи правової бази [10]. Ці умови були необхідними саме для захисту суспільства та держави від опортуністичної поведінки нових керманічей та економічної еліти.

Отже, пострадянська держава – це феномен нового світу, що уособлює помилковий шлях до політичної модернізації, лібералізації та демократизації посткомуністичного суспільства. Серед сутнісних характеристик такої держави – засилля неформальних інститутів, що ховаються за фасадами формальних, але недієздатних інститутів; всесильні та безкарні політичні еліти, що прагнуть виключно до самозбагачення; тотальна корумпованість державної влади; антидемократичний характер політичного режиму, безправність громадян, усунення суспільства від прийняття політичних рішень; „проїдання” радянського спадку та сировинний тип економіки. Пострадянська держава – це дивний сплав радянської та ліберально-західної політичної моделі, в якому врешті-решт не залишається жодної продуктивної риси, а натомість виявляються найгірші, небезпечні та деструктивні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – Т. 397 – № 6. – С. 8-28.
2. Vukovic I. Book Review: „Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies” by Anna Grzymala-Busse / I. Vukovic // Studies of Transition States and Societies Vol 2 / Issue 2. – P. 98-101.
3. Воробьев А. Эффективность государства и реструктуризация управления государственной собственностью [Электронный ресурс] / А. Воробьев // Association for studies in public economics The fifth international conference on „Public Sector Transition” St. Petersburg, 2002. – Режим доступа: http://www.aspe.spb.ru/Papers/25_22.pdf.
4. Война и мир Дмитрия Медведева : сб. материалов заочного междунар. семинара Русского института, посвящ. итогам Пятидневной войны / гл. ред. Г. Павловский ; сост.: К. Танаев, П. Данилин. – М. : Европа, 2009. – 227 с.
5. Рябов А. Постсоветские государства: тупики политико-экономического развития на фоне политико-экономического многообразия [Электронный ресурс] / А. Рябов // Доклад на семинаре “Вызовы культурного разнообразия в глобальном мире”. – “Горбачев Фонд”. – 1 ноября 2012г. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/userfiles/ryabov_doklad.pdf.
6. Гельман В. „Transition” по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989-1996) / В.Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 1997. – №4. – С.64-81.
7. Gryzmala-Busse A. „Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism” / Anna Gryzmala-Busse and Pauline Jones Luong // Politics & Society 30:4 (2002): – PP. 529 - 554.
8. Линц Х. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – №5. – С. 9-30.
9. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? / А. Фисун // Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х.: Константа, - 2006. – С. 299-316.
10. Рывкина Р. Постсоветское государство как генератор конфликтов / Р.В. Рывкина // Социологические исследования. – 1999. – № 5. – С. 12-20.

УДК 323

Швирков О.І.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Сьогодні поняття ідеології знаходиться в стадії переосмислення. З одного боку, є підстави відмовитися від нього, з іншого – істотно трансформувати його зміст. У статті зроблена спроба представити певне нове бачення ідеології, а також показати, що ідеологія та ідеологічні висловлювання – суть явища абсолютно різного порядку, що не зводяться одне до одного.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічні висловлювання, ідеологічний дискурс, ретроспективне поняття.

Швирков А.И.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕОЛОГИИ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

В настоящее время понятие идеологии находится в стадии переосмысления. С одной стороны, есть основания отказаться от него, с другой – существенным образом трансформировать его содержание. В данной статье сделана попытка представить некое новое видение идеологии, а так же показать, что идеология и идеологические высказывания – суть явления совершенно разного порядка, несводимые одно к другому.

Ключевые слова: идеология, идеологические высказывания, идеологический дискурс, ретроспективное понятие.